
Stille kracht en groepsgrenzen in Nederlands-Indië; een beeld vanuit de Indische belletrïe

D. Moesbergen

1. Inleiding: Indische belletrïe en maatschappelijke veranderingen in de kolonie

In de laatste driekwart eeuw van het bestaan van de koloniale samenleving wijzigden zich de verhoudingen tussen de belangrijkste bevolkingsgroepen sterk. Ook binnen de Europese groep was dat het geval, vooral als we letten op de relatie tussen de import-Europeanen en de in het Oosten geboren, die voor het merendeel van gemengd ras waren. Deze ontwikkeling is duidelijk terug te vinden in de Indische belletrïe, vooral in de verhalen over de man-vrouwverhoudingen over de rasgrenzen heen. Gedurende deze hele periode blijft dit een prominent thema in de literatuur, zelfs tot (ver) na de Tweede Wereldoorlog. Vooral in relatie tot dat thema komt stille kracht (*goena-goena*) naar voren. Meestal wordt die door een Indische vrouw toegepast om een Europese man te 'bewerken'. Ondanks het Europeser worden van de bovenlaag in de kolonie verdwijnen de geschetste problemen geenszins naar de achtergrond. Ik durf zelfs te zeggen: in tegendeel.

Na in grote lijnen staatkundige en maatschappelijke veranderingen in Nederlands-Indië in de periode 1870-1940 te hebben aangeduid en het belang van de Indische belletrïe voor de sociale wetenschap te hebben onderstreept, worden enige verhalen, samen deze hele periode bestrijkend, geanalyseerd. Ik probeer zo op het spoor te komen van het wel en wee van met name de onderste laag van de Europese bevolking. Centraal zal komen te staan het reageren van deze groep op veranderingen die de transformatie van kolonie tot koloniale staat begeleiden. Het is op het eerste gezicht vreemd dat *goena-goena* in deze reactie een rol speelt. Maar eerst lijken een paar korte inleidende opmerkingen over Indische belletrïe zinvol.

Sinds de 16e eeuw verschijnt Indië op uiteenlopende wijzen in Nederlandse geschriften. Beschrijvingen van de reis er naar toe zijn waarschijnlijk het bekendst geworden. Ook vallen te memoreren de verslagen van reizen in de archipel, die duidelijk maken hoe vreemd alles daar is (landschap, mensen) en hoe profijtelijk het gebied is voor allerlei handelsactiviteiten. Contacten met de be-

volking – niet in de laatste plaats in militair opzicht – zijn ook vermeldenswaard. Tot in de 20e eeuw toe wordt in de bellettrie over de Indonesiërs slechts in marginale zin geschreven (een van de weinige uitzonderingen is Friedericy).¹ Het doen en laten van Europeanen is het belangrijkste. Indonesiërs krijgen daarin hoogstens aandacht als bedienden of als stoffering van het landschap. Als in de tweede helft van de 19e eeuw romans beginnen te verschijnen (bij voorbeeld van Daum) treedt geen wezenlijke verandering op in dit opzicht. Grote literaire stromingen gingen aan de Indische literatuur voorbij. Een zekere 'kopieerlust des dagelijks levens' is kenmerkend. Dit is onder andere te verklaren uit het voorlichtende karakter van veel werk en uit de, in vergelijking tot Nederland, geringe belangstelling voor 'hoge literatuur' bij de bovenlaag in de kolonie. Geïnformeerd wilde men wel worden maar dan op een ontspannende manier. De Indische verteltraditie ontstond vooral uit de conversatie (Nieuwenhuys 1973: 15). Pas na ± 1920 trad een kentering op: de cultuur van de bovenlaag verloor meer en meer haar typisch 'koloniaal' karakter. Toch zijn ook de latere Indische schrijvers vertellers gebleven. Dit is merkbaar tot ver na 1945 (Nieuwenhuys 1973: 16).

De thema's in de Indische bellettrie sinds 1870 zijn vele. Prominent zijn sociale stijging en daling, huwelijk en gezin, werkomstandigheden (op onderneming en kantoor, in het leger), rasrelaties, om maar enkele te noemen. Iets wat opvallend afwezig is – behalve uiteraard in specifieke zendings- en missiegeschriften – zijn kerk en christendom. Geloof in mysterieuze krachten en hun betekenis voor het menselijk bestaan is daarentegen vanaf de oudste romans steeds aanwezig geweest in de bellettrie. Ondanks de vereuropesing van de koloniale samenleving verdwijnt dit thema niet.

Het beroemdste boek op dit gebied is natuurlijk *De Stille Kracht* van Couperus (1900). Dit is wel omschreven als 'het drama van de resident'. In het bestaan van de resident van Laboewangi wordt het conflict tussen het rationele Westen en het ongrijpbare Oosten gedemonstreerd. Het Oosten is overwinnaar. Alhoewel de stille kracht zich duidelijk manifesteert in verband met overspel van de in Indië opgevoede residentsvrouw met de zoon van een rijke Indolandeigenaar, staan deze gender-relaties dus niet in het middelpunt. Verklaren doet Couperus eigenlijk niet, hij duidt aan, daarmee het mysterie het mysterie latend. Mijns inziens zeer verwant aan deze thematiek is het verhaal van Hélène Weski, *Wie had dokter Bastet willen vermoorden* (1978). Bij een ander belangrijk auteur, P.A. Daum, ligt dit duidelijk anders. Bij hem wordt duidelijk dat hij volstrekt gelooft in de superioriteit van westers denken over oosterse 'poespas' (Termorshuizen 1988: 419).

In het hiernavolgende zal ik enkele voorbeelden uit de Indische literatuur bespreken van *goena-goena*. Er blijkt een duidelijk verband met relaties tussen de seksen over de rasgrenzen heen, met name tussen vrouwen van gemengde af-

komst en blanke mannen. De vraag is wat de redenen voor dit verband zijn. Daarvoor moeten we dit thema relateren aan ontwikkelingen binnen de koloniale samenleving als geheel.

2. Groepsrelaties, groepsgrenzen en de ontwikkeling van de koloniale samenleving

Tot in het begin van de 20e eeuw kwamen de meeste Europese mannen onge-trouwd naar de kolonie. De 'inlandse' huishoudster (*njai*) was een maatschappelijk aanvaarde figuur. Niet aanvaard was een huwelijk met haar. Als hiervan toch sprake was, dan trouwde de Europeaan pas op latere leeftijd om zijn maatschappelijke positie en carrièremogelijkheden niet te schaden. Kinderen werden dan gewettigd, maar dat was ook mogelijk bij gouvernementsbesluit. Daarnaast kwam erkenning (en in het grootste deel van de 19e eeuw adoptie) veel voor. Uit deze juridische mogelijkheden is de samenstelling van de groep der Indo-Europeanen te verklaren. De maatschappelijke positie van de leden van deze groep was altijd al zeer uiteenlopend. In Europa opgeleide zoons (dochters bleven vrijwel steeds in Indië) konden op dezelfde plaatsen in de maatschappij terecht komen als import-Europeanen (*totoks*). Opleiding in Europa was natuurlijk wel voorbehouden aan de meer welgestelden.

Na 1870 deden zich veranderingen voor in dit patroon. Door de landbouw-wetten die in dat jaar in werking traden, werd het Cultuurstelsel afgeschaft en Indië opengesteld voor het particuliere bedrijfsleven. Cultuurmaatschappijen werden opgericht en deze veroorzaakten een hausse in de economische bedrijvigheid. Het opzienbarende voorbeeld van deze ontwikkeling was de opkomst van de plantages in Deli.² De immigratie van volstrekt niet op Indië betrokken *totoks* nam sterk toe. De verbeterde verbindingen (Suezkanaal 1869) werkten hiertoe mee. Moderne opvattingen omtrent gezondheidszorg, woningbouw, onderwijs, etc. vonden ingang. Dit alles ging gepaard met een toename van het aantal Europese vrouwen. Hierbij moet wel vermeld worden dat veel maatschappijen hun employés verboden getrouwd 'uit te komen'. Pas na 6 jaar dienst was een huwelijk mogelijk. Eerst na 1922 werd in de Assistentenregeling (in Deli) opgenomen dat zogenaamde trouwbepalingen in het arbeidscontract verboden waren (Lucas 1986: 82). Men was bang dat door het veelvuldige contact met een inlandse huishoudster de Europeaan te dicht bij de bevolking kwam te staan en zo zijn gezag zou verliezen, zou 'afzakken' tot het niveau van een inlander (Lucas 1986: 91). Door deze ontwikkelingen groeiden de bevolkingsgroepen uit elkaar. Ook tegenover de bedienden werd de verhouding anders. Vroeger waren zij deel van het gezin, woonden op het erf. Na 1900 maakten deze persoonlijke relaties meer en meer plaats voor loonovereenkomsten (Nieuwenhuys 1973: 392).

De contouren van een *plural society* werden steeds duidelijker:

'... there are three social orders, the Natives, the Chinese and the Europeans, living side by side, but separately, and rarely meeting save in the material and economic sphere' (Furnivall 1939:239).

De Indo-Europese gemeenschap nam hierin een merkwaardige tussenpositie in. Met name de minder welgestelden en minder ontwikkelden uit deze groep werden aan de ene kant bedreigd door de toevloed van Europeanen en aan de andere kant door het omhoog komen van Indonesiërs, die daartoe de gelegenheid kregen door doorwerking van de ethische politiek, die een op de Indonesiër gericht welvaartsbeleid in het vaandel voerde, een

'beleid gericht op het onder reëel Nederlands gezag brengen van de gehele Indonesische archipel én op de ontwikkeling van land en volk van dit gebied in de richting van zelfbestuur onder Nederlandse leiding en naar westers model' (Locher-Scholten 1981: 201).

De hieruit voortvloeiende 'indianisatie' van het ambtenarenapparaat veroorzaakte met name het in de knel komen van de onderste strata van de Indo-Europese groep (literair verwoord door Victor Ido in *De Paupers*, 1912), waarvan velen juist in de lagere regionen van de ambtenarij vanouds een plaats bezetten.

Ondanks vele veranderingen bleef Den Haag Indië als wingewest zien. Toen er tekorten op de Indische begroting verschenen (landbouwcrisis, hoge kosten van de Atjeh-oorlog) en er dus geld bij moest, werden bezuinigingen doorgevoerd. Dit leidde uiteindelijk tot de wens van zelfbestuur voor Indië. De Europese bevolking wilde zelf uitmaken wat een goede politiek zou zijn en niet alleen maar directieven uit Den Haag ontvangen. Door het afgesneden zijn van het moederland tijdens de Eerste Wereldoorlog werd deze zelfstandigheidsdrang versterkt. In Nederland was men gewend geweest aan politieke democratie en de daarbij behorende rechten. In het autoritair geregeerde Indië was daarvan geen sprake. Steeds sterker werd de wens tot democratisering van het koloniale bestuursapparaat. Dit leidde onder andere tot de wet op de bestuurs-hervorming van 1922 waardoor regentschapsraden, gemeenteraden en drie provinciale raden (op Java) tot stand kwamen. Hieraan ging de stichting van de Volksraad (1918) vooraf. Dit lichaam had aanvankelijk slechts een adviserende taak, maar kreeg na 1925 wetgevende bevoegdheden. Op al deze niveaus werd de deling van de bevolking in Nederlanders, inlanders en vreemde oosterlingen (voornamelijk Chinezen) vastgelegd, waarbij het zetetal van de Nederlanders disproportioneel groot was. Tussen kolonie en onafhankelijkheid ontstond zo de koloniale staat, strevend naar autonomie binnen rijksverband (Van Baal 1976:103). De ethische politiek was uitgelopen op een politiek van associatie, gericht op een rijkseenheid van autonome delen. De Indische staat zou zijn basis 'voorshands' alleen kunnen

'vinden in de *Nederlandsche maatschappij in Nederland*, waarvan de Nederlandsche groep in Indië slechts een kleine voorhoede is. Die voorhoede is van hoge betekenis, in zoverre zij de Nederlandsche gedachte vertegenwoordigt en intensifieert, maar het is er verre vandaan, dat men deze kleine groep zou mogen vereenzelvigen met het Nederlandsche volk... Ook de Indische staat... vindt in deze gedachtegang zijn corresponderende maatschappij nog altijd in het Nederlandsche volk, niet in de *Inheemsche* samenleving, noch in de *Indische* groepenmaatschappij' (De Kat Angelino II 1930: 314).

Een eventuele verschuiving van verantwoordelijkheid kan alleen gaan van het Nederlandse volk naar de Indische bevolking, dat wil zeggen naar

'de uit *Inheemsche* versplintering en Indische groepsverdeling langzamerhand opgroeiende Indische eenheidsmaatschappij, waarbij men eenheid niet verwarre met uniformiteit' (De Kat Angelino II 1930: 315).³

Dus voor ieder is er plaats in de Indische staat mits men zich maar uiteindelijk conformeert aan de Nederlandse maatschappij en niet aan de inlandse en ook niet aan de specifieke groepsbelangen van andere in de kolonie gewortelden.

In deze ontwikkeling wordt het merendeel der Indo-Europeanen fijngezworen. Door betere opleiding worden steeds grotere aantallen Indonesiërs toegelaten tot functies die voorheen alleen voor Europeanen openstonden. Aan de andere kant wordt men naar beneden gedrukt door de breder wordende laag van in Nederland opgeleide Nederlanders. Voor een tussengroep met een mengcultuur is steeds minder plaats, dat wil zeggen voor de *njai* en haar gewettigde en erkende nazaten. Dat hiervoor in onze tijd de kwalificatie *apartheid* opkomt, is begrijpelijk, maar niet helemaal correct (Pollmann 1986: 125).

De muur tussen *totoks* en Indo's werd gaandeweg hoger. Onder die druk gingen de Indo's de grens met de 'inlanders' overschrijden. De onderste strata van de Indo-tussenlaag kwamen steeds dichterbij de Indonesiërs, terwijl men zich daarboven verheven bleef voelen. Men ervoer zijn onmacht om zonder hulp van Indonesiërs zich te handhaven in wat men als een Europese samenleving, de samenleving van de bovenlaag, interpreteerde. En daardoor verwijderde men zich meer en meer van het doel dat men voor ogen had: Europeaan zijn en blijven. Men bleef zich oriënteren op de toplaag, terwijl men zijn emoties alleen maar kon 'formuleren' in het vocabulaire van de inlanders, de groep waar men juist *niet* bij wilde horen.

Zo is het begrijpelijk dat de Indische literatuur zich maar heel globaal bezighoudt met cultuurverschillen, bij voorbeeld samenhangend met rituelen achter *goena-goena*-praktijken, maar des te meer met grenzen en grensoverschrijdingen (Barth 1982: 15, 21) die in die samenleving van centrale betekenis worden.

De 'tussengroep' wilde bij de bovenlaag horen, maar wordt daar nauwelijks getolereerd. De meeste Indo's kunnen de concurrentie met de financieel krachtiger import-Europeanen niet aan. Hun cultuurpatronen komen steeds verder

uiteen te liggen. De onderste strata van de koloniale bovenlaag weten zich alleen tegen deze afwijzing te weer te stellen door zich meer te oriënteren op de laag in de koloniale samenleving waar men niet bij wil horen: de inlanders (zoals al eerder werd opgemerkt). Elias (1969: 389) brengt deze ambivalentie als volgt onder woorden:

‘Der offensichtlichere Konflikt gehobener Zweifrontschichten besteht darin, dass sie Gefahr laufen, die Wälle zu untergraben, die sie selbst gegen den Druck von unten schützen, wenn sie die Wälle untergraben, die den ranghöheren und mächtigeren Schichten ihre privilegierten Stellung sichern. Sie können sich nicht von den Zwängen der Vorherrschaft anderer befreien, ohne ihre eigene Vorherrschaft in Frage zu stellen.’

De vereuropesing van de koloniale samenleving leidt tot afwijzing van (de gevolgen van) de oud-koloniale maatschappij. Dit houdt onder andere in een Europeeser beoordeling van de verhouding der seksen en dus ook van het concubinaat en alles wat daarmee samenhangt.

3. Verhaal en werkelijkheid

Het vaststellen van de wetenschappelijke waarde van fictionele teksten is niet eenvoudig. Dat ze van betekenis zijn, stelde Wertheim (1955) al vast. Hij toont echter duidelijk waar zijn bedenkingen liggen als hij op grond van zijn wetenschappelijke kennis van de Javaanse boerensamenleving bepaalde details uit verhalen van Fabricius (uit diens bundel *Gordel van Smaragd*) onjuist acht (1955: 191). In zoverre ze niet in strijd zijn met bevindingen van wetenschappelijke onderzoeken kunnen literaire gegevens daaraan een waardevolle dimensie toevoegen. In later verschenen beschouwingen over de bruikbaarheid in de wetenschap van romans en verhalen is deze zelfde toon duidelijk te horen (Goudsblom 1979: 9; Broek 1982: 312; De Pater 1984: 553-554).⁴

Pollmann (1986) geeft van deze benaderingswijze een goed voorbeeld als zij romans gebruikt als illustratie van de veranderende plaats van de *njai* in de koloniale samenleving. Na een overzicht te hebben gegeven van de grote veranderingen in Nederlands-Indië met name sinds het tweede kwart van de negentiende eeuw en de groter wordende blanke immigratie onder andere van vrouwen genoemd te hebben, laat ze zien dat er meer en meer apartheid in de kolonie ontstaat. De bevolkingsgroepen groeiden steeds verder uiteen, de Europeanen maten zich een steeds Europeeser levensstijl aan. Dit had gevolgen voor de maatschappelijke waardering van het concubinaat. Door vergelijkenderwijs romans uit 1903, 1904, 1920 en nogmaals 1920 te bespreken, laat ze zien dat van alle vier de boodschap is: ‘de *njai* moet weg’ (Pollmann 1986: 125). Maar er is een groot verschil: de tolerantie is afgenomen. In 1903 is de achtergrond de in de troonrede van 1901 geformuleerde ethische politiek, die duidelijk aanwezig is in Augusta

de Wits *De godin die wacht*, een van de voorbeelden van Pollmann. In 1920 zijn die idealen allang vervlogen (Locher-Scholten 1981: 176-208) en vervangen door eurocentrisch pragmatisme.

De roman en het verhaal als illustratie dus en als zodanig niet te versmaden:

‘De “fictie” van het verhaal blijkt meer indruk te maken dan de “factie” van het wetenschappelijk betoog. ... Het verhaal zonder wetenschappelijke pretenties is doeltreffender dan de wetenschap, omdat het herkenbaar is. De literaire methodologie is vooral om didactische redenen aantrekkelijk’ (Van der Geest 1986: 396).

Maar er is meer dan illustratie alleen. Het is mogelijk dat de auteur van een roman zaken onder woorden brengt die (nog) niet wetenschappelijk aantoonbaar zijn en zo de onderzoeker op een bepaald spoor zet (Postel-Coster 1983: 42; Van der Geest 1986: 398, 399).

In dit kader is het ook belangrijk biografische bijzonderheden omtrent de auteur aan de weet te komen. In welke omstandigheden schreef hij/zij en voor welk publiek? Herkende dat publiek iets van het in roman of verhaal geponeerde? Niet voor niets is in de onderstaande bespreking van bellettrie zoveel mogelijk gewezen op de biografische context. Ook over de mogelijke reacties van lezers wordt daar gesproken (Van der Geest 1986: 409). Ten overvloede wijs ik hier op het verband dat er bij Daum, Van Bruggen, Kijdsmeir en Reitsma bestaat tussen het besproken werk en de journalistiek. Bij Weski is het bijzondere karakter van de uitgever een indicatie voor de relatie met een bepaald, zeer op de zaak betrokken publiek.⁵

Afzonderlijke feiten uit een roman kunnen misschien niet door de historische beugel, maar de constellatie van die feiten kan desondanks bijzonder nauw aansluiten bij de maatschappelijke realiteit.⁶ ‘De roman is geen etnografie’, zegt Postel-Coster terecht. ‘Ze is niet waarheidsgetrouw, maar ze roept wel een geloofwaardige, voor lezers herkenbare werkelijkheid op’ (1983: 29).

Het bovenstaande samenvattend, meen ik te kunnen zeggen dat er in de Indische bellettrie in het algemeen en in de besproken voorbeelden daarvan in het bijzonder zo duidelijke verbintenissen tussen werkelijkheid (‘factie’) en verbeelding (‘fictie’) zijn aan te tonen, dat de (sociale) wetenschap inderdaad iets kan doen met het *goena-goena*-materiaal dat in deze beschouwing is samengevat.

4. Goena-goena en de relatie tussen de seksen

Steeds weer komt dit thema in de bellettrie naar voren. Hier is met opzet gekozen voor enkele voorbeelden, die verschenen zijn in ver uiteenliggende jaren, al blijft elke keuze natuurlijk aanvechtbaar. De koloniale samenleving veranderde inmiddels sterk, toch blijft het genoemde probleem de aandacht trekken. Zelfs blijft het aanwezig in literatuur die (ver) na de Tweede Wereldoorlog gepubliceerd wordt, zoals al eerder werd opgemerkt.

Oudere maar inmiddels goed bekende voorbeelden van het genre zijn twee romans van P.A. Daum, namelijk *Goena-goena. Een geschiedenis van stille kracht* (1889) en *Nummer Elf* (1890), die beide ontstonden als feuilleton in het Bata-viasch Nieuwsblad. Van deze in 1885 opgerichte krant was Daum de eerste hoofdredacteur. De grote populariteit van dit blad was niet in de laatste plaats te danken aan het feuilleton (Termorshuizen 1988: 301), dat meestal door Daum zelf werd geschreven.

In beide boeken staat de wankelende maatschappelijke positie van een Indo-Europese vrouw centraal. In het eerste is het een jonge weduwe die het oog heeft laten vallen op een welgestelde, maar getrouwde *totok* (volbloed Europeaan) en in het tweede een *njai* (zowel huishoudster als bijzit) die door het huwelijk van haar *toean* aan de kant wordt gezet.

In het eerstgenoemde boek wordt verteld over de welgestelde notaris Bronkhorst en zijn *totok*-echtgenote, die op een kleine plaats wonen. Hun buurman is kapitein Borne, die met een Indische is getrouwd. De kapitein tegen de notaris:

'Jij bent 'n slimme vogel geweest, je hebt je vrouw uit Holland gehaald. Ik heb hier 'n vrouw getrouwd en op de koop toe 'n familie, die de helft van het jaar op m'n dak zit' (p. 13).

Nu blijkt er weer een nicht, Betsy, in aantocht te zijn met haar man die als koffieplanter ontslagen is. Betsy's huwelijk is zeer ongelukkig. De planter sterft al spoedig. In het stadje fluistert men... Betsy is zeer gecharmeerd van de notaris, die het aanzien en de materiële rijkdom bezit die zij haar leven lang node ontbeerde. Zij heeft haar zinnen op hem gezet. Hij moet dus 'bewerkt' worden en zijn vrouw uitgeschakeld. Betsy's lijf*baboe* Sarinah verleent haar medewerking. Zij raadpleegt op haar beurt haar zoon Ketjil en betreft ook de huisjongen Sidin in het complot. Als Sidin bij Ketjil thuiskomt, vindt hij het er erg geheimzinnig:

'Op de lage kasten stonden allerlei stopflessen. In één daarvan zag hij kevertjes, tussen rijst en kapok: daarvan had hij meer gehoord; hij zag door het venster allerlei planten, die hij als kind had leren vrezen: *ketjoeboeng* en zo, en hij had ook wel eens gehoord, dat zulke kevertjes daarop worden gekweekt, en daarna gedood en fijn gestampt worden; zijn grootmoeder had hem voor hij trouwde dikwijls verteld van tovenaars, die het stof van zulke beestjes dan met nog andere dingen vermengd door het eten doen van mensen, die op een of andere manier gek moeten worden' (p. 109).

Wierook wordt gebrand, haren, zowel van Betsy als van de notaris zijn nodig. Alle opdrachten die Ketjil geeft moeten op dinsdag en op vrijdag worden uitgevoerd. Nooit op een andere dag, omdat het dan niet helpt. Ketjil:

'En nooit, nooit, in welke omstandigheid ook, op een zaterdag' (p. 120).

Pakjes worden verborgen in het hoofdkussen van de notaris, onder een steen voor de deur van de slaapkamer van de notarisvrouw, zodat zij daar dus frequent overheen loopt. De middeltjes werken bij hem, maar niet bij haar. Zij is te sterk.

Met name toen zij erachter kwam wat er met haar en haar man gebeurde, verzette zij zich meer en meer. Op haar wil brak de werking van de *goena-goena* kapot. Betsy, de Indische, vertrekt. De notaris is zwaar ziek, maar als hij na veertig (!) dagen zijn toestand overziet:

“‘Hoe is het mogelijk, hoe is het mogelijk?’”, zei hij met een diepe zucht. “Ben ik dan gek geweest?” (p. 220).

Hierop volgt onmiddellijk de laatste zin van het boek:

‘De *goena-goena* was uitgewerkt.’

Ook *Nummer Elf* speelt op een Indische ‘binnenplaats’. George Vermey heeft een aardige baan en een huishoudster, die de kleurrijke naam Ypsilanti Nesjai draagt. Hieruit blijkt dat zij een Indische is. In het boek staat overigens ook duidelijk dat zij erkend was door een Europese militair, die verdwenen was. George denkt zijn positie aanzienlijk te kunnen verbeteren door met de welgestelde Lena Bruce te trouwen. Na zeer veel wederwaardigheden gebeurt dit ook. De *njai* wordt uiteraard aan de kant gezet en zint op wraak. Overal tracht zij George te ontmoeten en te bespieden, maar veel effect heeft dit uiteindelijk niet. Als hij voor zaken de stad uit moet (het gezin woont inmiddels in Batavia) besluit Ypsilanti uit te schakelen. Een bevriende *kokki* wordt bij Lena het huis binnen gesmokkeld. Deze ‘vriendin’ is inlandse. Over haar wordt meegedeeld:

‘Ze heeft in het binnenland gediend ver weg, bij Javaanse hoofden. Zij kent een plant en kookt die. Als ze die nodig heeft gaat ze naar de *oedik* (platteland) en zoekt die in het bos’ (p. 153).

Lena sterft. Het boek eindigt als volgt:

‘Op het graf van Lena kwam een mooie glanzend marmeren steen, met een aandoenlijke inscriptie. Slechts nu en dan zei nog de ene bezoeker van het kerkhof tot de andere dat die dame ook een pil “nummer elf” had gehad. Maar het was gauw vergeten. De bomen in Indië zijn altijd groen!’ (p. 155).⁷

Hoe alles in zijn werk ging, wordt in dit boek nauwelijks verteld. In ieder geval staat er veel minder in over *goena-goena*-‘ritueel’ dan in het andere boek van Daum. Het is echter zeker dat het door de schrijver in *Nummer Elf* aan de orde gestelde nauw aansloot bij de actualiteit (Termorshuizen 1988: 425).

Carry van Bruggen woonde maar kort in Indië (1904-1907) (Wolf 1980: 59-79) en wel in Deli, dat als samenleving nogal afweek van de rest van het land. Pas betrekkelijk laat tot ontwikkeling gekomen (na 1870), waren de rastegenstellingen en -vooroordelen er sterker dan elders in de kolonie (Bremen 1987: 155-158). Ondanks haar korte verblijf ter plaatse geeft Van Bruggen een indringend beeld van de plantagesamenleving in haar eerste roman *Goenong-Djatti* (1909) die ze kort na haar terugkomst in Nederland schreef, maar waarvoor ze het materiaal al in Indië had klaarliggen (Wolf 1980: 90).

Een al jarenlang met een *njai* samenlevende blonde Hollandse planter dreigt verstrikt te raken in de netten van de Indische Amelie, die na in Nederland een opleiding voltooid te hebben, inwoont bij een nicht, getrouwd met een *totok* hoofdadministrateur. Om niet helemaal duidelijke redenen komt bij de resident een Hollands nichtje, Henny Donker, logeren. De bovengenoemde planter, Kolff, raakt zeer onder de indruk en heeft geen oog meer voor Amelie. Deze is woedend:

'Zij was maar de *nonna* ... zij had geen blanke huid, geen melk- en wateroogen, als ze geringschattend Henny's koelblauwe noemde' (p. 131).

Amelie roept de inmiddels ook aan de kant gezette inlandse *njai* van Kolff te hulp. De *njai* weet zich als familielid van de *kokki* in het residentshuis te presenteren en nog voor de bruiloft is Henny dood. Amelie had geen wroeging maar vond wel dat veel te prompt werkende middelen waren toegepast.

'... er waren andere, betere middelen, middelen die, gestadig toegepast, doen kwijnen en langzaam-aan ten onder gaan. Dan zou niemand ooit iets hebben vermoed, dan had Henny "niet tegen 't klimaat gekund" ...' (p. 220).

Amelie is bang voor de schande door de huishoudster verraden te worden. Ze pleegt zelfmoord door de rivier in te lopen.

Een voor het Indisch publiek duidelijk herkenbaar drama was, en niet voor de eerste keer, geschetst. De buitenstaandster Carry van Bruggen weet, veel minder dan Daum, wat af van datgene wat er 'achter de schermen' gebeurt. Door de vereuropesing van de samenleving, zeker in Deli, werden die schermen overigens hoger en ondoorzichtiger.

Over dezelfde problemen schrijft Caesar Kijdsmeir jr.⁸ in het verhaal dat hij in het populaire weekblad 'd'Oriënt' schreef.⁹ Het verhaal waar het hier om gaat heet simpelweg *Goena Goena* en werd omstreeks 1930 in boekvorm uitgegeven.¹⁰

In dit verhaal gaat het ook weer over *totoks* die 'gestrikt' worden door Indische vrouwen. De 'donkere' Toos Hinse wordt op kantoor verliefd op een collega, Henk Daemen. Hij raakt korte tijd later echter meer gecharmeerd van haar nichtje Mildred Prentice, in Zuid-Afrika geboren uit een Engelse vader en een Indische moeder en betrekkelijk welgesteld omdat zij op gunstige voorwaarden was gescheiden van een planter. Zij heeft donker haar en blauwe ogen, is 'een ietsje getint'. Henk wordt gewaarschuwd door Luuk Wassink, zelf gescheiden van een Indische. Volgens hem manipuleren die vrouwen allemaal met stille kracht. Henk trouwt niettemin met Mildred. Luuk sterft plotseling, nadat zijn ex-vrouw zich heeft verloofd met de baas van Henk en dus geen alimentatie meer nodig heeft. Ze was naar een *doekoer* (geneeskundige, medicijnman die over magische krachten beschikt) geweest met het vermelde fatale gevolg voor Luuk.

Toos Hinse zit inmiddels niet stil. Ze probeert Henk te pas en te onpas te ont-

moeten, schrijft hem briefjes etc. Een bijzonder negatieve stereotypering (door iemand van de eigen Indogroep?) is heel opvallend:

'Onbeheerscht, product van de onbeheerschte, degenereerende verhouding, geslachten – her, tusschen een Europeesche fuselier en een *baboe*, ging heel haar hartstochtelijk verlangen uit naar dezen man. Om hem te bereiken, om hem te bezitten zou ze niets ontzien, bewandelde ze wegen, welke ze anders nooit zou hebben bewandeld' (p. 127).

Ze gaat naar Hadji Moehammad. Een portretje wordt verbrand, hij geeft haar een klein papiertje,

'een geheim middel, dat hem tot haar zou trekken ... en dat tegelijk ... den dood inhield' (p. 140).

Henk Daemen moet voor zaken enkele weken naar Soerabaja. In die periode wordt *kokki* ziek, er komt een vervangster. Henks vrouw wordt ziek. Kort na zijn aankomst sterft zij. Henk gaat terug naar Europa.

Het is duidelijk dat de schrijver uitvoerig tribute heeft betaald aan Daums 'Nummer Elf'!

Ook uit d'Orient is het zeer korte verhaal van M.E. Reitsma (1928) afkomstig, dat heel verrassend *Goena-goena* heet.

Tot verdriet van Josefien, een betrekkelijk jonge weduwe, is haar enige dochter getrouwd met een blonde *totok*, een bankemployé, die niet veel van schoonmoeder moet hebben en zijn vrouw bij haar weghoudt. Het jonge paar wordt plotseling overgeplaatst naar Makassar. Dan zou het helemaal onmogelijk worden Mien van haar *totok* los te maken! Josefien wil op de valreep hier alsnog een poging toe doen en gaat naar een oude *hadji*, die bij een moskee met heilige graven woont en

'wien men algemeen bovenaardsche kennis en krachten toeschreef' (p. 46).

Pas na enige aandrang wil de *hadji* haar helpen,

'maar het zal veel kosten; de geesten zullen zware offers vragen, want uw gevoelens zijn niet zuiver' (p. 47).

Tegen betaling van 50 gulden kan zij de volgende morgen twee *djeroeks* komen halen, één voor haar dochter en één voor haar schoonzoon. Als zij die gegeten zullen hebben, zal haar wens binnen 14 dagen vervuld zijn.

Maar op de afscheidsbijeenkomst worden de vruchten door anderen opgegeven en er gebeurt dus niets. Een nogal onbevredigend eind van dit korte verhaal.

Ook in de herinneringsliteratuur die na 1945 verschijnt, komt het thema herhaaldelijk ter sprake. De in Indië geboren Johan Fabricius is pas na de Tweede Wereldoorlog gaan schrijven over zijn geboorteland dat hij als veertienjarige al had verlaten (1913). Eigen aanschouwing kan dus maar ten dele ten grondslag liggen aan zijn Indische boeken. Misschien is dat er de oorzaak van dat hij vaak in oppervlakkigheden blijft steken. Hij werd veel gelezen, maar als we de opinie

van Nieuwenhuys (1973: 488) volgen, waarschijnlijk niet door een Indisch publiek.

In de verhalenbundel *Gordel van Smaragd* (1961) staat een verhaal dat *Goena-goena* tot titel heeft. Hierin probeert het personeel van een hoge ambtenaar in Batavia, wiens vrouw om gezondheidsredenen in Nederland is, hem te binden aan een inlandse. Dit gebeurt ook hier weer door de hulp van *kokki* die een paar druppels van een liefde opwekkend middeltje, dat door de *doekoen* als onfeilbaar was aangeprezen, elke avond door het eten van de *totok* meester mengt. Deze krijgt steeds minder belangstelling voor alles om hem heen, maar hij is daar kwaad over. Hij ziet dat zijn afwezige, zeer dominerende vrouw de wezenlijke oorzaak van zijn 'vervreemding' is. Als hij haar foto met het gezicht omlaag in een la heeft weggesloten, is de betovering verbroken (!). Hij zendt de inlandse met een rijksdaalder weg.

Het verhaal, waar wel allerlei bekende ingrediënten in verwerkt zijn, is veel oppervlakkiger dan de voorgaande. Een verschil is ook dat hier geen zich verneerd voelende Indo-Europese een rol speelt, maar een Indonesische.

Tot slot van mijn keuze enige verhalen van Hélène Weski, die verschenen zijn bij de Indische uitgeverij Moesson in Den Haag. Dit laatste zegt mijns inziens iets over de herkenbaarheid van haar thema's bij een Indische lezerskring. Dat de schrijfster zelf tot de Indische Nederlanders behoort, is duidelijk. Ook de oorlog heeft ze in Indië meegemaakt (Jansen/Ghijssels 1988). In de drie verhalenbundels die ze heeft gepubliceerd, komen diverse verhalen voor die voor het thema relevant zijn. De drie voorbeelden die hier kort worden samengevat, komen uit de bundels *Van Mensen en Machten. Verhalen uit het oude Indië* (1978) en *De mensen noemen het liefde* (1982).

Het verhaal *Enfant chéri des dames* (1978) gaat over gebeurtenissen rondom en met Igor Kaminski, een gevluchte Witruisische musicus, die in een middelgrote stad in Indië is terechtgekomen. Hij geeft daar het nogal ingeslapen kunstleven nieuwe impulsen. Na enige tijd krijgt hij briefjes 'in een hartstochtelijke vrouwenhand geschreven'. Hij wordt uitgenodigd op een bepaalde plaats te komen, aangezien de schrijfster hem iets interessants heeft te vertellen. Hij reageert er niet op. De oproepen worden steeds dwingender. Op den duur gaan er 's nachts vreemde dingen gebeuren: deurknoppen bewegen, terwijl er niemand aanzit, ogen staren hem door de *klamboe* aan. De verschijnselen verdwijnen, maar dan wordt Igor ziek: eczeem, verlamningsverschijnselen.

"Is dit wel een ziekte voor een gewone dokter?", vroeg men. En toen viel voor het eerste het woord *goena goena* (p. 84).

Een vriend stuurt er 'een keurige inlander' op af. Die brengt hem in de *kampong* naar iemand anders. Deze laatste zegt:

"De *toean* heeft lang gewacht met hier te komen!" Weer bekeek hij hem langdurig;

vraag toen: "Wilt u mij de dingen geven die aan de vrouw toebehoren".

Igor gaf hem enkele briefjes. De man zat er mee in zijn hand en zei: "Zij woont dichtbij u in de buurt en ze is heel sterk. Haar *doeko* is heel sterk". (p. 87).

Hij mag niet meer buiten komen. Hij moet *djamoe* (kruiden) innemen. Iets dat lijkt op een bundeltje dorre bladeren, waar kleine witachtige stengels tussen gestoken zijn, moet hij op zijn lichaam dragen. Paarsblauw poeder, in een stukje krant verpakt, moet hij in zijn hoofdkussen doen. Hij zal erg ziek worden, maar daarna zal alle bedreiging geweken zijn. Als hij na enige tijd beter wordt en, erg verzwakt, op zijn voorgalerij zit, kijkt hij om zich heen

'En op nummer acht...

En toen wist hij waarom die vertrouwde wereld zo anders was: nummer acht stond leeg, het huis was verlaten. De opvallende Indische vrouw met de vijf kinderen was vertrokken' (p. 90).

In het verhaal *Buiten de Poort* (1978) uit dezelfde bundel is iets 'omgekeerts' aan de orde. Hier is het een man die goena-goena gebruikt tegenover een vrouw.

Bij een Europees doktersgezin op een klein binnenplaatsje is een kindermisje in betrekking. Zij is een soldatenkind, door haar Europese vader verlaten en opgevoed in een weeshuis. Zij voelt zich bij de dokter uitstekend op haar plaats.

In het plaatsje is een *tangsi* (kazerne). Een korporaal, Jozef M., vraagt haar tot vrouw. Zij wijst hem af. Hij is beledigd en zegt:

'Je zult bij me komen, je zult van mij zijn ... niet meer als mijn vrouw ... maar als mijn *njai*' (p. 105).

Zij gaat steeds vaker naar de kazerne, is niet tegen te houden. Op den duur blijft zij helemaal weg. Als Jozef M. wordt overgeplaatst en zij met hem op weg is naar het station, blijkt overduidelijk dat hij haar mishandelt, maar ook dat zij niet anders kan dan meegaan.

Wat er precies gebeurt, wordt helemaal aan het voorstellingsvermogen van de lezer overgelaten. Ook is niet duidelijk van welke landsaard Jozef M. is: gezien de naam geen 'inlander', mogelijk een Indo of een Ambonnees.

In *De Njai* (1982) wordt verteld over een Nederlandse planter, die tijdens zijn verlof trouwt met een vrouw die nog nooit in Indië is geweest en er ook weinig van weet. Zij blijven kinderloos. Zij is te weten gekomen dat hij vroeger een *njai* had en een kind bovendien. Zij wil dat kind in huis nemen, haar man voelt daar niets voor, maar zij zet door. Zij wordt door een plantersvrouw gewaarschuwd: 'Jullie krijgen niets dan *soesa*'. Na een paar weken wordt de man ziek: een medisch onverklaarbare darmcatarre.

'En ze besefte dat hier dingen konden gebeuren waartegenover een westerling machteloos is, dingen die lijnrecht ingingen tegen rede en logica.

De stille kracht – toch bestaand?' (p. 100).

De man sterft. Haar wordt aangeraden het kind naar de moeder te sturen: anders houdt het nooit op. Zij weigert en gaat met het kind naar Holland.¹¹

In alle verhalen (behalve *Buiten de Poort*) gaat het over een relatie tussen een *totok* man en een Indische (bij Fabricius: Indonesische) vrouw. In alle gevallen bevindt zich de Indische partij in de meest kwetsbare positie. In de besproken verhalen is dit dus vrijwel steeds de vrouw, die alleen door stille kracht te gebruiken mogelijkheden bezit om haar bedreigde positie veilig te stellen, maar daardoor die voortdurende bedreiging en kwetsbaarheid tevens schrijnend demonstreert.

Voorts valt het op dat altijd een Indonesiër (*doekoen*) of Arabier (*hadji*) als intermediair optreedt.¹²

Waar een Europeaan in het geding is, loopt het steeds goed voor hem af. De betovering wordt verbroken, ook al vallen er slachtoffers. Uiteindelijk wint het rationele Westen.

In alle verhalen gaat het eigenlijk alleen om de resultaten van de stille kracht. Nergens wordt op een enigermate informerende manier over het ritueel achter de *goena goena*-praktijken gesproken. Het is dus niet vast te stellen of het rituelen betreft die net zo binnen de Indonesische samenleving voorkomen of daar alleen maar een afspiegeling van zijn (Geertz 1976: 86-111). Op zich is het interessant dat de Indische bellettrie voor deze achtergrondvragen nauwelijks of geen belangstelling blijkt te hebben.

Op deze plaats lijkt het zinvol nogmaals het belang te onderstrepen van het behandelde thema gedurende deze hele periode. In de literatuur blijkt een niet-aflatende belangstelling te duiden op een geenszins verminderende, maar eerder toenemende spanning in de Europese groep binnen de koloniale samenleving.

5. Slot

Ik hoop dat uit het bovenstaande duidelijk naar voren gekomen is dat in de plurale maatschappij die zich in Nederlands-Indië ontwikkelde veel aandacht was voor het thema van grenzen en grensoverschrijdingen tussen de verschillende bevolkingsgroepen. De identificatie van cultuurverschillen met rasverschillen lag hieraan ten grondslag en maakte stijging op de maatschappelijke ladder moeilijk, zo niet onmogelijk. De dilemma's die hieruit voortvloeiden, manifesteerden zich heel sterk (en vaak op tragische wijze) bij de leden van die groep die door europeanisering aan de ene en 'indianisatie' aan de andere kant verplet dreigde te worden, namelijk de kleine Indo's. Zij identificeerden zich vanouds met de Europese bovenlaag, waartoe zij trouwens wettelijk behoorden, maar werden daar (o.a. door een tekort aan opleiding) hoe langer hoe minder als gelijkwaardige leden beschouwd. Om zich tegen deze voortgaande depreciatie te weer te stellen, namen zij hun toevlucht tot maatregelen die hun oorsprong vonden in de cultuur

van de bevolkingslaag waartegen zij zich afzetten: de inlanders. Dit verweer werd steeds heviger omdat de strijd voor velen steeds hopelozener werd. Zodoende verloren *goena-goena*-praktijken allerminst aan betekenis. Zij manifesteren zich als wanhoopsmiddel. De literatuur geeft er geen uitsluitsel over of de rituelen hierdoor in de loop van de tijd van karakter veranderden. Hoe het ook zij, de neerslag van dit gebeuren vinden we op duidelijke wijze in de Indische belletristie gedurende de gehele periode waarin de genoemde maatschappelijke veranderingen optraden, van 1860/70 tot aan de onafhankelijkheid van Indonesië, toen de Europeanen hun dominante positie verloren.

Noten

1. Bij voorbeeld *De laatste generaal* (1958) en *De raadsman* (1958), beide handelend over Z.W.-Celebes waar de schrijver bestuursambtenaar was.

2. Ook de verbindingen tussen de eilanden van de archipel werden beter. De bemoeiingen vanuit Batavia met de buitengewesten (niet alleen met Deli) werden intensiever. Het bestuursapparaat breidde zich uit en dus ook het aantal ambtenaren (Furnivall 1939: 405).

3. Het standaardwerk van De Kat Angelino is het resultaat van een regeringsopdracht. Het tracht de vigerende synthesespolitiek te verwoorden en te onderbouwen.

4. Zo maakte Broek (1982) duidelijk dat Verrips (1979) streekromans eigenlijk alleen bruikbaar acht inzoverre zij informatie verschaffen die overeenkomt met die uit kerke-raadsnotulen.

5. Het is jammer dat Cottaar en Willems geen receptie-esthetisch onderzoek (zoals zij dat noemen) hebben uitgevoerd (1984: 41). Zij weten dus niet of de door hen behandelde boeken werkelijk werden gelezen. Waarschijnlijk is dat de oorzaak ervan dat de resultaten van het literatuursociologisch en het historisch onderzoek in hun boek los van elkaar zijn blijven staan.

Van hoe het helemaal *niet* moet, geeft Turksma (1987) een voorbeeld. Vergelijk bij voorbeeld zijn oordeel over Fabricius (1987: 146) met dat van Wertheim!

6. Termorshuizen geeft daar wat betreft Daum vele voorbeelden van (1988: 257-263). Vogel (1980: 109-111) probeert zo iets te ontwarren van de historische lijnen op de achtergrond van *De Stille Kracht* (vgl. Nieuwenhuys 1973: 256).

7. In de militaire hospitalen had men tien standaardpillen. Een elfde pil werd toegediend om ongeneeslijk zieken uit hun lijden te helpen. 'Pil nummer elf krijgen' was de algemeen gebruikte uitdrukking voor vergiftigd worden (Nieuwenhuys in de Inleiding tot de door mij gebruikte uitgave van *Nummer Elf*).

8. Zijn antecedenten zijn mij volkomen onbekend. Gezien zijn naam (een pseudoniem?) was hij een Indo. De naam is een omdraaiing van (Van) Riemsdijk, een in Indië in de 18e en 19e eeuw zeer bekende familie. Een (bastaard)tak heette Kijdsmeir, maar voor zover ik weet, stierf die in de mannelijke lijn in 1891 uit.

9. Dit weekblad was 'een getrouwe afspiegeling ... van al die dingen waar men zich mee bezig hield ...' (Van den Berg 1981: 6).

10. Volgens een noot op p. 9 van het boek is het min of meer een vervolg op *De groote débacle* dat in 1929 door het weekblad *d'Orient* werd uitgegeven.

11. Het besproken verhaal van Fabricius is duidelijk gesitueerd aan het begin van de 20e eeuw (voor de Eerste Wereldoorlog). De verhalen van Weski spelen in de jaren twintig en dertig.

12. Het is echter heel goed mogelijk dat met een *hadji* ook een Indonesiër wordt bedoeld. De teksten zijn daar allerminst duidelijk over.

Geraadpleegde literatuur

- Baal, J. van. Tussen kolonie en nationale staat: de koloniale staat. In: H.J.M. Claessen, J. Kaayk en R.J.A. Lambregts (red.), *Dekolonisatie en vrijheid*. Van Gorcum, Assen/Amsterdam 1976, 92-108.
- Barth, F., Introduction. In: F. Barth (red.), *Ethnic groups and boundaries. The social organization of culture difference*. Universitetsforlaget, Oslo (1969) 1982: 9-38.
- Berg, J. van den, *Zo was Indië. 1850-1950*. Uitgeverij Luitingh, Laren N.H. 1981 (tweede druk).
- Breman, J., *Koelies, planters en koloniale politiek*. Foris Publications, Dordrecht en Providence 1987.
- Broek, A.G., Figuratie-sociologie en de charme van fictionele teksten. *Sociologisch Tijdschrift*, 9 (1982): 311-327.
- Bruggen, Carry van, *Goenong-Djatti*. Conserve, Schoorl (1909) 1987.
- Cottaar, A., en W. Willems, *Indische Nederlanders. Een onderzoek naar beeldvorming*. Moesson, Den Haag 1984.
- Couperus, Louis, *De Stille Kracht*. L.J. Veen's uitgeversmaatschappij N.V., Amsterdam (1900) z.j.
- Daum, P.A., *Goena-goena. Een geschiedenis van stille kracht*. Querido's Uitgeverij, Amsterdam (1889) 1959.
- Daum, P.A., 'Nummer elf'. De Engelbewaarder, Amsterdam (1890) 1978.
- Elias, N., *Die höfische Gesellschaft*. Luchterhand, Darmstadt/Neuwied 1969.
- Fabricius, Johan, *Gordel van smaragd*. H.P. Leopolds Uitgeverij. N.V., Den Haag 1961.
- Furnivall, J.S., *Netherlands India. A study of plural economy*. University Press, Cambridge 1939.
- Geertz, C., *The religion of Java*. The University of Chicago Press, Chicago/Londen 1976.
- Geest, S. van der, Inleiding: Verhaal en werkelijkheid. *Sociologisch Tijdschrift*, 13 (1986): 389-419.
- Goudsblom, J., Problemen bij de sociologische studie van romans. In: J. van Bremen, S. van der Geest en J. Verrips (red.), *Romantropologie. Essays over antropologie en literatuur*. Universiteit van Amsterdam: Antropologisch-Sociologisch Centrum, 1979: 1-18.
- Jansen, W., en J. Ghijsels, Een gevoel van heimwee. *Trouw*, 26 maart 1988.
- Kat Angelino, A.D.A. de, *Staatkundig beleid en bestuurszorg in Nederlandsch-Indië, II: De overheidszorg in Nederlandsch-Indië*. Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1930.
- Kijdsmeir jr., Caesar, *Goena Goena*. Weekblad d'Oriënt (± 1930) z.j.
- Locher-Scholten, E., *Ethiek in fragmenten. Vijf studies over koloniaal denken en doen van Nederlanders in de Indonesische archipel 1877-1942*. Hes publishers, Utrecht 1981.
- Lucas, N., Trouwverbod, inlandse huishoudsters en Europese vrouwen. Het concubinaat in de planterswereld aan Sumatra's Oostkust 1860-1940. In: J. Reijs e.a. (red.), *Vrouwen in de Nederlandse koloniën. Zevende jaarboek voor vrouwengeschiedenis*. SUN, Nijmegen 1986: 78-97.
- Nieuwenhuys, R., *Oost-Indische spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden*. Em. Querido's Uitgeverij B.V., Amsterdam 1973.

- Pater, B. de, Bellettrie en humanistische geografie: over de relatie tussen kunst en geografie. In: A.O. Kouwenhoven, G.A. de Bruijne en G.A. Hoekveld (red.), *Geplaatst in de tijd*. Vrije Universiteit, Amsterdam 1984: 540-558.
- Pollmann, T., Bruidstraantjes. De koloniale roman, de njai en de apartheid. In: J. Reijns e.a. (red.), *Vrouwen in de Nederlandse koloniën. Zevende jaarboek voor vrouwengeschiedenis*. SUN, Nijmegen 1986: 98-125.
- Postel-Coster, E., Verbeelde werkelijkheid. Over de antropologische studie van romanliteratuur. *Antropologische Verkenningen*, 2 (1983): 24-44.
- Reitsma, M.E., Goena-Goena. In: J. van den Berg, *Zo was Indië 1850-1950*. Uitgeverij Luitingh, Laren N.H. 1981: 46-47.
- Termorshuizen, G., *P.A. Daum. Journalist en romancier van tempo doeloe*. Nijgh & Van Ditmar, Amsterdam 1988.
- Turksma, L., *Nederlanders in Nederlands-Indië. Sociologische interpretatie van een verleden tijd*. Acco, Amersfoort/Leuven 1987.
- Verrips, J., Streekromans en antropologie: vrijen en trouwen in het werk van Jo Ooms. In: J. van Bremen, S. van der Geest en J. Verrips (red.), *Romantropologie. Essays over antropologie en literatuur*. Universiteit van Amsterdam: Antropologisch-Sociologisch Centrum, 1979: 81-111.
- Vogel, A., *Louis Couperus. Een schrijversleven*. Elsevier-Manteau, Amsterdam/Brussel 1980.
- Wertheim, W.F., De generatiestrijd buiten de westerse cultuurkring. In: *De wereld der mensen*. J.B. Wolters, Groningen/Djakarta 1955: 168-197.
- Weski, Hélène, *Van mensen en machten. Verhalen uit het oude Indië*. Moesson, Den Haag 1978.
- Weski, Hélène, *De mensen noemen het liefde. Verhalen*. Moesson, Den Haag 1982.
- Wolf, R., *Van alles het middelpunt. Over leven en werk van Carry van Bruggen*. Em. Querido's Uitgeverij B.V., Amsterdam 1980.